

2017 | 4

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

- *SUDÁR BALÁZS*
TURUL SZAVUNK MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI
HÁTTÉRÉHEZ
- *BÁCSATYAI DÁNIEL*
II. ANDRÁS ANGLIAI KÖVETEI
- *KÁDAS ISTVÁN*
PECSÉTHASZNÁLAT A KÉSŐ KÖZÉPKORI
SÁROS MEGYÉBEN
- *NAGY LEVENTE*
BRANKOVICS SZÁVA ÉS AZ ERDÉLYI
ROMÁN REFORMÁCIÓ
- *KOVÁTS ANTAL ANDRÁS*
SVÁJCIAK MAGYARORSZÁGON, 1867–1990
- *SIMON ATILA*
KASSA HÁROM MEGSZÁLLÁSA
- *APOR PÉTER*
AZ ALTERNATÍV DEMOKRÁCIA
NYOMORÚSÁGA, 1968–1973
- SIPOS PÉTER (1935–2017)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LIX. ÉVFOLYAM, 2017. 4. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,

GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,

OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ,

SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,

VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektronikus postája: tortenelmiszemle@btk.mta.hu

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Nagy Levente: Mártír vagy kalandor? Brankovics Száva és az erdélyi román reformáció I. Apafi Mihály idejében	525
Kováts Antal András: Svájciak a magyar történelem sodrában, 1867–1990	543
Simon Attila: Kassa három megszállása. Párhuzamok és tanulságok	569
Apor Péter: Az alternatív demokrácia nyomorúsága. Ideológia, politikai nyelv és az ellenzéki lehetőség Magyarországon, 1968–1973	591

MŰHELY

Sudár Balázs: Turul szavunk művelődéstörténeti hátteréhez	605
Bácsatyi Dániel: II. András angliai követei	621
E. Kovács Péter: Magyar zászlók velencei kézen	633
Kádas István: Cum sigillo nostro. A késő középkori Sáros megye pecséthasználata	637
Szaszkó Elek: A sződi uradalom 1517/1518. évi számadásjegyzéke (Adatok a Gersei Pető család dél-alföldi birtoklásáról)	655
Ábrahám Barna: „Más nemzeteknél, mint a szászoknál...” Ortodoxia és lutheranizmus kölcsönhatásai a dualizmus kori Erdélyben	683

MÉRLEG

A kapitalizmus rövid története (<i>Trädler Henrietta</i>)	691
---	-----

MEGEMLÉKEZÉS

Sipos Péter (1935–2017) (<i>Simándi Irén</i>)	699
---	-----

ÁBRAHÁM BARNA

„Más nemzeteknél, mint a szászoknál...”

Ortodoxia és lutheranizmus kölcsönhatásai
a dualizmus kori Erdélyben

A szembenállás korszaka

Az erdélyi román nemzetépítés folyamatában kiemelkedő szerepet játszottak a szászok, akik szervezett gazdasági, társadalmi életükkel, mentalitásukkal, értékrendjükkel egyszerre számítottak ellenfeleknek és követendő mintának. Hagyományosan, a 19. század derekáig a szembenállás, a szászföldi románság egyenjogúsításáért folytatott harc határozta meg a két nép közti viszonyt. A születő román nemzeti mozgalom vezetői a 18. század dereka óta elszántan küzdöttek a szászok privilégiumai, királyföldi hegemoniája ellen. Némi túlzással azt is mondhatnánk, hogy a román nemzeti gondolat a szász városok szűkkeblűségének, exkluzivitásának, a *ius concivilitatis* II. Józsefig sikeres megtagadásának az eredménye. Hiszen Inochentie Micu-Klein görögkatolikus püspököt közvetlenül az indította a római származás, a Traianus óta megszakítatlan kontinuitás tételének bevetésére, hogy egy megörökölt nagyszebeni telket nem tudott birtokba venni a magisztrátus ellenállása miatt.¹ 1736-os diétai folyamodványában Micu-Klein kétségbe vonta a szászok történelmi előjogait: „A szász urak a katolikus királyoktól annak idején nekik mint katolikusoknak adományozott diplomákat, elhallgatva a katolikus nevet, egyedül csak nemzetükre – a jelenben lutheránusra – alkalmazva, a Királyföldön, vagy ahogyan ők maguk nevezik, szász székeken, egyedüli örökösök akarnak lenni, és a többi – bár katolikus – nemzeteket a nevezett földről vagy teljesen kizárva, vagy alárendeltségbe juttatva, a birtokjogot, amellyel sohasem bírtak, valósággal a magukévá akarják tenni.”²

Különösen elmérgesedett a román–szász viszony az 1830-as–1840-es években, amikor a román vezetők úgy látták, egyelőre a szászokkal szemben léphetnek föl eredményesen, mert ha valamihez, akkor ehhez megszerezhetik a magyar liberális ellenzék támogatását. Mivel az erdélyi kancellária 1834-ben elutasította a románok negyedik rendi nemzetként való elismerését, három évvel később Ioan Leményi görögkatolikus és Vasile Moga ortodox püspök már csak a királyföldi

* A tanulmány a „Felekezeti és nemzetépítés a magyar és román történelemben a reformációtól a kommunizmusig (különös tekintettel a magyar–román–német kulturális transzferzónákra)” című NKFIH 111871. sz. kutatási program támogatásával készült.

1 I. Tóth Zoltán: Az erdélyi román nacionalizmus első százada. Pro Print, Csíkszereda, 1998. 89.

2 Uo.

románok sorsának javítását kérte a diétától: ne a lutheránus szász, hanem az ortodox román papnak fizessék a tizedet, ők is kaphassanak falusi tisztségeket, az ortodox egyház a hívek arányának megfelelően részesüljön a falvak közpénztárából.³ Az 1841-es diétához benyújtott hasonló kérvényüket azután a magyar küldöttek többsége és a liberális sajtó lelkesen fölkarolta.⁴ A szász politikusok természetesen elvetették a románok nemzeti alapon történő egyenjogúsítását. Joseph Trausch rendőrfőnök csak az egyéni fölemelkedést tudta elképzelni, oly módon, hogy „műveltségben és nyelvben asszimilálódjanak a szászokhoz”, s hasonlóan vélekedett a kor egyik vezető tudósa, a történelemtanár Johann Karl Schulzer is, amikor röpiratában azt írta, hogy „az Oláhok nem mint Oláhok, hanem mint naturalizált Szászok kérhetnek csak egyenlő jogokat azon föld Német törzslakóival”.⁵

A románok és a szászok csak a szabadságharc vagy inkább polgárháború hónapjaiban, nem kis részben Bécs, illetve a nagyszebeni főhadparancsnokság munkájának eredményeképpen kerültek egy oldalra. Történelmi elégtételt jelentett a románság számára, hogy éppen a szászok politikai fővárosában, Nagyszebenben mondta ki az egyébként csonka 1863–1865-ös erdélyi diéta a románok negyedik nemzetként való elismerését és nyelvüknek az egyik hivatalos nyelvként való elfogadását. Ennek azonban már nem lett jogi következménye, mert Ferenc József a törvénytervezetet nem szentesítette, majd az 1867-es unió után már Erdély számára is Budapesten hozták a törvényeket. A rendi nemzetekkel együtt megszűnt tehát az évszázados román–szász politikai küzdelem is, annál is inkább, mert az 1876. évi 12. tc. – részben a románok kérésének eleget téve – megszüntette a Szász Universitást mint politikai-közigazgatási testületet, s az állam azt is előírta, hogy a vagyont kezelő alapítványnak a románok kulturális céljait is támogatnia kell.⁶

A szász minta

A nyílt politikai harc ezzel átadta a helyét egy másfajta küzdelemnek, mely az erdélyi vezető szerepért és a nemzet presztízséért folyt – a szászokkal és a magyarokkal egyaránt – mind „országosan”, mind a helyi társadalom szintjén. Magához a szász vallási élethez a román elit ellentmondásosan viszonyult. Egyrészt tovább élt a konfrontáció, annak felhánytorgatása, hogy az evangélikus egyház a királyföldi románok elnyomásának haszonélvezője. Ionu Valeriu Barcianu egy 1872-es, a tekintélyes kulturális-társadalmi folyóiratban (*Familia*) megjelent cikke Lámkerék (Lancrăm/Lankenderf/Langendorf) kapcsán a színtiszta román lakosság munkaszeretétét, gyarapodását ecsetelte, felpanaszolván ugyanakkor, hogy egy szász lélek sincs a faluban, a község mégis évi hatszáz forintért kénytelen tartani a szász

3 Erdély története. III. Szerk. Szász Zoltán. Akadémiai, Bp., 1988. 1308.

4 Uo. 1318.

5 Uo. 1327–1328.

6 Uo. 1643.

lelkészt, aki csak pipázik, s talán unalmában cikkeket ír arról, hogy a románok ilyenek és ilyenek – azok pedig csak hallgatnak.⁷

A korszak végének szász közérzetét rögzítette (habár utólag, de az egykori kortárs tollával) a klasszikus szász író, Adolf Meschendörfer, midőn megragadta a brassóiak félelmeit: „De együtt élünk még több románnal. Falvaink széléről lassan, de szívósan a piacérre nyomulnak be. [...] Ortodox egyházuk védőfalként keríti őket, nem tudjuk, pópáik mit gondolnak, csak azt tudjuk róluk, hogy titokzatos tömeg, mely a gyújtó szikrát várja csak.”⁸ A kifáradt, az út végére érkezett szászság és a biológiaiilag (demográfiaiilag) feltörekvő románság vélt csendes párviadala a regényben már korábban, a román legényegylet tavaszi ünnepének lefestésében is megjelenik: ha a felvonulás díszes öltözetű lovasai bejutnak a belvárosba, és háromszor meg tudják kerülni a városházát, akkor hamarosan átveszik az uralmat Brassó felett.⁹

A két (azaz, a görögkatolikusokkal együtt három) felekezet együttélése a mindennapokban persze korántsem csak súrlódásokat eredményezhetett, mint arra a pap-író Ion Agârbiceanu egy elbeszélése is rávilágít. A történetben az ortodox pópa konfliktust is vállalva hajlandó feladni az utolsó kenetet az öreg szásznak – aki európai műveltségű evangélikus lelkésze szavaiban nem talál megnyugvást –, s hogy „érvényes legyen”, a pópa négy öreg paptársa is hajlandó télvíz idején úttalan utakon a haldoklóhoz elszekerezni, mert ahová hívják őket, oda elmennek.¹⁰ A „tekintélyesebb” erdélyi nemzet őszinte vonzalma a románok vallása iránt aligha az írói fantázia szülötte, legalábbis nem csak ezen alkotóé, hiszen Liviu Rebreanu klasszikus regénye, a *Ion* hasonló viszonyt tár elénk, igaz, nem a Szászföldön, és nem az evangélikusokkal kapcsolatban. Előbb érezteti a Szamos menti – fiktív – faluban érvényesülő magyar hegemoniát, az államalkotók uralkodó helyzetét vallásban, oktatásban: „A közepén [ti. a falunak – Á. B.] kevélyen emelkedett az új magyar templom, tornya tetején fehér kakas. A templom tövében az állami iskola: piros cseréppel fedett, kétemeletes épület, melynek a külseje olyan zord és parancsoló volt, mint egy kegyetlen kényúr.” Körülöttük módos porták, míg a románok kunyhói a falu szélén bújnak meg, „az egyik szegletben pedig majdnem szégyenlősen lapult a fából ácsolt, omladozó román templomocska, melynek hegyes tornyát mohos zsindegy borította”.¹¹ Az alvégen tehát, de nem alávetve. Hamarosan szembesülünk az itteni bevett gyakorlattal, mely a pópát szokásos teendőin kívül is a templomba szólítja: „Valami magyarok jöttek az imént, hogy eskesse meg őket. Mert erre felé ez a szokás. Előbb megesküsznek a saját templomukban, de aztán eljönnek apához is; azt mondják, a mi szertartásunk közelebb van Istenhez...”¹²

Más területen sem csupán a másik nemzet elutasításával találkozunk. A formálódó polgári Magyarországon a pozitív gyakorlat követése már a kor jelszavává

7 Ionu Valeriu Barcianu: Scaunulu Sabesiu si poporulu seu. Familia 8. (1872) 354.

8 Adolf Meschendörfer: Corona. Erdélyi Szépművészeti Céh, Kolozsvár, 1933. II. 155–156.

9 Uo. II. 89.

10 Ion Agârbiceanu: Slujba românească. In: Din viața preotească. Arad, 1916.

11 Liviu Rebreanu: Ion [1920]. Ford. Oláh Tibor. Kriterion, Bukarest, 1983. 188–189.

12 Uo. 195.

vált. A román elit a szász erények forrását jelentős részben a társulási szellemben, az önszerveződés erejében, tehát végső soron az evangélikus egyházban és annak aktív, közösségszervező lelkészeiben látta. Saját szövetkezeteik, társulásaik, egyesületeik szervezésénél a román aktivisták általában a szászok eljárásait, eredményeit tartották szem előtt. Így az első román – Schulze–Delitzsch-típusú – hitelszövetkezet megalapításához a döntő lökést a nagyapoldi (Grosspold/Apoldu Mare, illetve Sus) szász borászszövetkezés (Vorschussverein) megismerése adta Visarion Romannak 1867-ben.¹³ A tervezett összerdélyi és össznemzeti román mezőgazdasági egyesület létrehozásánál Eugen Brode szeme előtt közvetlenül az 1845-ben alapított Erdélyi Szász Mezőgazdasági Egyesület példája lebegett. Az más kérdés, hogy a belügyminisztérium elutasító álláspontja miatt az 1888-ban létrejött szervezet hatókörét Szeben vármegyére kellett korlátozni. A szász bankok, kulturális egyesületek, a Bánságban igen elterjedt falusi kórusok mind-mind ösztönző erő és persze kihívást jelentettek a román elit számára.¹⁴ A szászok által lépten-nyomon hangsúlyozott plebejus vagy, ha úgy tetszik, polgári mentalitás is követendő példának tűnhetett számukra. Így született olyan írás, amelyet aligha sejtettek a népük egyenjogúsításáért küzdő ősök: az egyenlőségben gondolkodó szászokkal szemben a románok tűnnek fel arisztokratikus, úrhatnám szerepben. G. Candra *Miért nem nőszülünk?* című cikkében felpanaszolta, hogy a román kisasszonyok, úgymond, egyre újabb követelésekkel állnak elő; szobalány, szakácsnő, cseléd-lány, kétlovas fogat kell, hogy játszassák a társasági dámát – ami adósságtengerhez és a család romlásához vezet. Magasra srófolt igényeikkel saját férjhezmenési esélyeiket is csökkentik, mert papnék nem akarnak lenni, „bármi áron »doktorhoz« vagy más »nagyúrhoz« akarnak férjhez menni, akiket azonban egy kezünkön megszámálhatunk. [...] És mit mondjak iparosainkról? Egy kisasszony sértve érezné magát, ha egy szakmát folytató megkérné a kezét, kivéve ha kereskedő, mert azoknak tekintélyük van, ha gazdagok. Más nemzeteknél, mint a szászoknál, a városi polgármester lányának nem lealázó, hogy a csizmadia fiának adja a kezét, sőt az Isten tudja milyen nagy urak elébe helyezi azt.”¹⁵ Egyes magasabb állású családok törleszkedése az „idegenekhez”, a maguk nemzetének lenézése is gyakran hangot kapott a korabeli sajtóban. A *Familia* egy vitriolos tárcájában az egyik anya a német iskolába íratta be hétéves leánykáját – „ahogy minden bölcs szülő teszi” –, hogy ne hozzon rá majd szégyent, amikor bevezeti a társaságba. Végtevére, „mit tanulhatna Zamfirica a románoknál?” A másik hölgy leánya a magyar iskolába jár, szembetűnő eredménnyel: „Attila, Árpád, István király az én Ilencutám kedvenc hősei. [...] Hát még a vallás! Megesküdnél, hogy tökéletes kálvinista!”¹⁶

13 Gheorghe Dragoș: Cooperația în Ardeal: Istoric – situația actuală – perspective. Oficiul național al cooperației române, h. n., 1933. 21.

14 A szászok gazdasági egyesületeiről és bankjairól ld. *Neugeboren Emil*: Az erdélyi szászok. Bp., 1913. (Nemzetiségi Ismertető Könyvtár 2/2.) 43–59.; *Egry Gábor*: Nemzeti védgát vagy szolid haszonszerzés? Az erdélyi szászok pénzügyi rendszere és szerepe a nemzeti mozgalomban, 1835–1914. Pro-Print, Csíkszereda, 2009.

15 G. Candra: De ce nu ne însurăm? *Familia* 23. (1887) 42–43.

16 I. Al. Lapedatur: Educațiunea secului frumosu. *Familia* 13. (1877) 145–147., 160.

Az ilyen nyilvánvalóan helyteleníthető mentalitással szemben a reálisan és őszintén gondolkodókat képviselte a vezető író és publicista, Ioan Slavici, aki viszszaemlékezésében így vallott: „Én nem tartozom azok közé az emberek közé, akik tudják, de nem akarnak számot adni arról, mi volt a románok számára a német szellemi, erkölcsi és gazdasági fegyelem, és nem ismerik el, hogy azok a románok a legéleterősebbek és kulturálisan minden szempontból a legfejlettebbek, akik németek – akár svábok, akár szászok – szomszédságában élnek.”¹⁷

Megjegyzendő, hogy a kor sajtójában – mégpedig a Kárpátok mindkét oldalán – két protestáns ország, Németország és Dánia jelent meg a szövetkezeti mozgalom s általában a középosztály-építés modelljeként. Őket tekintették mintájuknak a *Revista Orăștiei*, a *Familia* egyes cikkei és a paraszti polgárosodást álmódó romániai poporanizmus (főként Constantin Stere) társadalmi programja is.¹⁸

A román felekezetek, a szász egyház és az elvilágiasodás

Egyes román közírók nem rejtették véka alá, hogy a római katolikus, az evangélikus és a református lelkészek képzetesebbek. A *Revista Orăștiei* összevetette a román papokat a római katolikus, az evangélikus és a református lelkészekkel: amíg ez utóbbiaknak felsőfokú végzettséget kell szerezniük, és így méltóképpen képviselik hivatalukat, a nép is megadja nekik a kellő tiszteletet, addig a román papok szokványos megszólítása: *popo* vagy *popă*, nem pedig *domnule părinte* vagy *domnule preot* [tkp. ’tisztelendő atyám’], miközben a román paraszt minden nadrágost uraz. Ennek egyik fő oka, hogy a súlyos paphiány miatt sok teológailag képzetlen *moralista* működik falun; ők ugyanolyan reverendát hordanak, és – tisztelet a kivételnek – lejárattják az egész klérust. Lehet, hogy valaha a papságnak mint az egyetlen szellemi-erkölcsi forrásnak nem kellett alapos tudással rendelkeznie, ez az állapot azonban immár nem tartható: „Nem legfőbb ideje vajon, hogy, akárcsak más felekezeteknél, a papság korunk követelményeinek mindenben megfelelő

17 Ioan Slavici: Închisorile Mele: Scrisori adresate unui prieten din altă lume. Viața Românească, h. n., é. n. 352.

18 Pe aiurea și pe la noi – Prețuirea măestrilor la popoare cu adevărat culte. *Revista Orăștiei* 4. (1898) 70.; *Ion I. Lăpedatu*: Probleme sociale și economice: Ajută-te și Dumnezeu te va ajuta. Brașov, 1904. 25.; *Dum. Brezulescu*: Din viața unui sat danez. *Familia* 38. (1903) 222. A falu modernizálódásának programja Romániában tekintélyes társadalmi-kulturális irányzatot hívott életre (poporanism, tkp. ’népiség’), mely antikapitalista, ugyanakkor progresszív szellemben, a gyári nagyipar elvetésével a korszerű gazdálkodásban, a szövetkezetekben és a termények, termésmészeti kincsek közvetlen feldolgozásában (malom, szeszfőzde, tejüzem, cukorgyár, fűrésztelep, téglagyár) látta a románság, tehát a parasztság felemelkedésének zálogát, majd ezt a nyugati mentalitás és életforma átvétele követte volna. Bővebben: Z. Ornea: Poporanismul. Minerva, București, 1972., ill. magyarul: Román eszméletörténet 1866–1945. Önismeret és modernizáció a román gondolkodásban. Vál. Pászka Imre. Aetas–Századvég, Szeged, 1994. 125–146., 330–332., 375.

képzést kapjon?”¹⁹ A pap tekintélyének emelése elkelt volna például Magyarádon is, mert itt a század elejére is csak annyit javult a helyzet, hogy a hívek már nem úgy szölongatták: *tu* [te], *mă* [hé].²⁰

Eszerint a román papok nem válhatnak híveik hiteles és eredményes vezetőivé, míg el nem nyerik a szász (vagy akár a német, magyar katolikus) lelkészek anyagi és társadalmi státusát és nem utolsósorban korszerű és magas fokú műveltségét. Egy szerző modellként a szász lelkészek biztos anyagi helyzetét hozta fel: módos községekben szolgálnak, jól felszerelt parókián élnek, jó szolgálati földet kapnak, s emellett évi 600–4000 forint fizetés illeti meg őket. Ezzel a háttérrel minden fölös energiájukat a templom és az iskola lelki és anyagi fejlesztésére fordíthatják – meg lehet nézni a rendezett falvakat, racionális gazdálkodásukat, az oltványok, nemesített vetőmagok, tenyészállatok, modern eszközök használatát, a mezőgazdasági, tűzoltó, segélyező egyesületeket: minden vállalkozás élén a lelkész áll. A román nép szelídségét, tisztelettudását ismerve ott még nagyobb lehetne a pap hatása, ám nem ez a helyzet, sőt sok helyen semmit sem tesz a haladás érdekében. Azelőtt azt mondták, gyenge felkészültségük, iskolázottságuk hiánya miatt nem képesek erre, ám a cikk szerint az immár gimnáziumi, teológiai végzettség ellenére sem javult a helyzet: „A fiatal és intelligens papok néhány év falusi pasztoráció után ahelyett, hogy felemelnék a népet a maguk szintjére, gyakran azt kell látnunk, hogy sajnos ők veszik át a parasztok életmódját, sőt gyakran szintjét is.” Ennek oka a teljes anyagi függés: nincs állandó bevételük, a papi telek csak egy év után hoz jövedelmet, addig eleve másból kell megélniük, utána sem elég a család eltartására, tehát papi teendőiket elhanyagolva mellék munkát kell vállalniuk. Sokan boltot nyitnak, állat- vagy terménykereskedelemmel foglalkoznak, cséplővállalkozók lesznek. A szerző szerint ezen radikálisan változtatni kell: kapják meg a szász lelkészek fizetésének csak a negyedét, mindjárt másként fogják használni tudásukat, intelligenciájukat.²¹

Adott esetben maga a külföldi teológiai irodalom is követendő példának, elszámítandó szellemi forrásnak minősülhetett. A kolozsvári román tanszék professzora, az egykori bécsi diák Gregoriu Silași professzor az 1881-es nagyszebeni román kiállítást járva szövére tette, hogy a teológiai munkák közül egyedül egy olyan nagyszebeni professzor munkáiban fedezhető fel a modern szellemiség, aki Lipcsében – tegyük hozzá, a lutheranizmus egyik fellegetvárában – végzett. Ez a tudósítás szerzőjét mindjárt általánosabb megfogalmazásra késztette: „Vajon más román teológiai intézmények nem adhatnának legalább időnként egy-egy ösztöndíjat valamely nyugat-európai egyetemen végzendő teológiai tanulmányokra? Minden téren ott van a modern tudomány és művelődés bölcsője. Ott mintha még a levegőt is áthatná a nagy tanítóknak a civilizációról, a humanizmusról és a haladásról vallott nézetei, hát még őket hallgatni! Ha csak egyszer megfordult ott valaki, egészen

19 *Eclesiasticul*: Clerul român. Revista Orăștiei 5. (1899) 186.

20 *Petru Vancu*: Monografia comunei Măderat (Magyarád). Arad, 1905. 96.

21 *Starea preoților noștri*. Revista Orăștiei 4. (1898) 125.

más eszméket, fogalmakat kapott a világról, az életről, az emberiségről, egyszóval mindenről.”²²

Mindez különösen figyelemre méltó, ha nem felejtjük el, hogy a kortársak a szekularizált Nyugatot igen veszélyesnek tekintették a vallási érzésre nézve. Szerintük a román papnak, és persze a családnak, állandó harcban kellett a gyermekek lelkében meggyökereztetnie az atyai hitet. A *Familia* szerkesztője 1871-ben ellenséges hangon ismertette a romániai Junimea Kör, Titu Maiorescu jászvásári ismeretterjesztő tevékenységét és előadás-sorozatát. A publicista szerint Maiorescu „folytatja hadjáratát minden ellen, ami román”. Legújabb előadásában a vallást a képzelet racionális, szilárd alap nélküli termékének nevezte, éppen most – így Josif Vulcan, a cikk szerzője –, amikor a szülők azon fáradoznak, hogy elültessék fiaikban „a vallási érzés édes tüzét”.²³ 1883-as cikkében George Crăinicean egyszerre ítélte el a vallástalan társadalmat és a korrumpálódott, üres vallásgyakorlást: „jaj annak a népnek – írta –, ahol a vallás és a felebaráti szeretet helyett egoizmus uralkodik, a gyenge az erős játékszere”, ám ugyanakkor „jaj annak a népnek, melynek egyházában hit helyett babona él, erkölcs és fegyelem helyett erkölctelenség és zabolátlanság, ahol rendszerint a pap is farizeusként szipolyozza babonás és elvakult híveit”. Továbbmenve a szerző a dogmák közül is sokat károsnak minősít: így a szigorú böjti előírásokat és a sok ünnepet. Mielőtt azt gondolhatnánk, hogy a modern tudomány esetleges vallásellenessége szólalt meg itt, Crăinicean leszögezte, hogy egy természettudós nem feltétlenül lesz ateista: Darwin sem állított semmi vallásellenes tételt.²⁴ Ezt a gondolatot vitte tovább egy két évtizeddel későbbi cikk, amelynek kiinduló tétele szerint önmagában mind a tudomány, mind a vallás egyoldalú, szembeállításuk pedig értelmetlen. A természet minél mélyebb megismerése vezet a teremtés tökéletességének felismeréséhez, ezért érthető, hogy a nagy természettudósok mind hívők voltak. A vallási érzést nem lehet kiölni az emberekből, ám a vallási rendszerek és a dogmák változhatnak, besározódhatnak – ennek okai azonban mindig a méltatlan szolgálók (azaz a papság). Érdekes nyelvi bravúr, hogy a szerző a megcsontosodott és a korszerű szemlélet ellentétét a régi bizánci-szláv és a neolatin szinonimák szembeállításával is érzékeltette, mintegy jelezve, hogy a mentalitás változása már csak az örökölt nyelv, a fogalmak visszahúzó ereje miatt is lassú folyamat lesz: „nem igaz, hogy a román egyház *primejduită* (‘veszélyeztetett’) lehet, ám lehet *periclitată*, s jobb, ha *la timp* (‘időben’) kezdjük védeni, mint ha *la vreme*.²⁵ Nem állítjuk azonban, hogy a világ egyre mélyebb megismerésének vélt romboló hatása ne kapott volna hangot Vulcan lapjában: Elena Fabian 1898-as neveléstani cikke ellentmondást nem tűrő hangon jelentette ki, hogy a mai generációból a tudomány kiölte a legszentebb érzést, a vallásosságot, kizárólag egy teremtő erőt, a természetet hajlandó elismerni, kigúnyolja, bi-

22 *Greg[oriu] Silași*: Esposiția română din Sibîiu XII. Producte literarie. Srieri teologice. Familia 17. (1881) 457–458.

23 Dlu. Titu Maiorescu. Familia 7. (1871) 130.

24 *George Crăinicean*: Cultivarea vieții mentale-morale. Familia 19. (1883) 19.

25 *N. Maneguțiu*: Răslețe cugetări asupra vieții religioase. Familia 40. (1904) 294.

gottnak kiáltja ki a hívőket, csak aki így vélekedik, az számít a világ szemében modern, civilizált embernek.²⁶ Az ősi hagyomány és a szomszédság által is képviselt modernitás így állandó párharcot, de egyben párbeszédet is folytatott a századforduló Erdélyében.

BARNA ÁBRAHÁM

„WITH OTHER NATIONS LIKE SAXONS...”

INTERACTIONS BETWEEN ORTHODOXY AND LUTHERANISM IN TRANSYLVANIA
IN POST-1867 HUNGARY

With their well organized economic and social life, mentality, and particular system of values, the Saxons have played a distinguished role in the nation-building process of Romanians in Transylvania. While until the middle of the 19th century the relationship had been dominated by antagonism and the struggle of the Romanians living on the Saxon territory for political emancipation, the emergence of modern, bourgeois Hungary brought about a positive turn in this respect. The Romanian elite recognized and tried to adopt the organization of Saxon cooperatives, schools and scientific life, and to use their experience, generally showing up the Saxons' solidarity and democratic way of thinking as a model to be followed, especially as they identified as one of the main sources of such virtues the public activities of the Lutheran pastors. They were convinced that the Romanian priests would not emerge as the effective leaders of their own communities unless they were elevated to the social status and prestige of Saxon pastors (or Hungarian and German Roman Catholic priests, for that matter), and, last but not least, equal them in modern and comprehensive education.

26 *Elena Fabian*: Despre disciplina modernă. Familia 34. (1898) 499.

CONTENTS

STUDIES

Levente Nagy: Martyr or Adventurer? Sava Branković and the Romanian Reformation in Transylvania during the Principality of Mihály Apafi I	525
Antal András Kovács: Swiss in the Flow of Hungarian History, 1867–1990	543
Attila Simon: The Three Occupations of Kassa. Parallels and Morals	569
Péter Apor: The Misery of Alternative Democracy. Ideology, Political Language and the Possibilities of Opposition in Hungary, 1968–1973	591

WORKSHOP

Balázs Sudár: On the Cultural Historical Background of the Hungarian Word <i>Turul</i>	605
Dániel Bácsatyai: King Andrew II's Envoys in England	621
Péter E. Kovács: Hungarian Banners in Venetian Hands	633
István Kádas: Cum sigillo nostro. Seal Usage in Late Medieval Sáros County	637
Elek Szaszko: The Registry of the Revenues and Expenses of the Szödi Manor from 1517/1518 (Contributions to the possessions of the Gersei Pető family in the southern region of the Great Hungarian Plain)	655
Barna Ábrahám: „With other nations like Saxons...” Interactions between Orthodoxy and Lutheranism in Transylvania in post-1867 Hungary	683

REVIEW ARTICLE	691
----------------	-----

COMMEMORATION	699
---------------	-----

E számunk szerzői

ÁBRAHÁM BARNÁ PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • APOR PÉTER PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • BÁCSATYAI DÁNIEL PhD, fiatal kutató (MTA BTK TTI) • KÁDAS ISTVÁN, tud. segédmunkatárs (MTA BTK „Lendület” Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport) • E. KOVÁCS PÉTER, a történelemtudományok kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI) • KOVÁTS ANTAL ANDRÁS PhD, történész • NAGY LEVENTE, dr. hab., tszv. egy. docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem) • SIMÁNDI IRÉN PhD, főiskolai tanár (Kodolányi János Főiskola) • SIMON ATTILA, dr. hab., történész (Selye János Egyetem / Fórum Kisebbségkutató intézet) • SUDÁR BALÁZS PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI) • SZASZKÓ ELEK PhD, történész • TRÁDLER HENRIETTA, tud. kutató (Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, Kőszeg)

MTA BTK TTI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézete

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható
--